

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 930.85 : 130.2

СОВІСТЬ ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА КАТЕГОРІЯ

Семен Абрамович

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Україна, 32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Огієнка, 61
e-mail: tammuz@bigmir.net

Ми живемо у просторі *the Great Disruption* – описаного Ф. Фукуямою «Великого Розриву», який породив соціальну дезінтеграцію, розпад сім'ї, падіння довіри до суспільно-політичних інститутів, зростання злочинності [13, с.13]. Зокрема піддається шаленому випробуванню на розрив поняття *совісті* – особливо ж у контексті тотальної втрати морального авторитету політико-правової культури та шаленого зростання корупції у всьому світі. Тому нашого сучасника не може не цікавити, як формувалися ці поняття – *совість* і *право*, чия внутрішня взаємообумовленість очевидна.

Зазвичай наші люди просто не уявляють, як це так: *людина не має совісті!* Але не тільки окремі особи, а й цілі цивілізації можуть не мати жодного поняття про совість. Без законів, щоправда, не прожити – це зрозуміло вже найархаїчнішим співтовариствам. Але ось без совісті... Нам важко уявити «безсовісне» суспільство, але це доволі типова картина. В історії дуже часто зустрічаються спільноти, де панує жорстке законодавство, і його навіть неухильно дотримуються, але про совість тут взагалі не чули.

І. Кант, як відомо, вважав совість апріорною, закладеною Богом, якістю свідомості людини, що її людина має відкрити у собі та розвинути. У той само час виявляється, що все не так просто. У книзі Р. Бенедикт «Хризантема і меч» встановлюється плідний методологічний принцип аналізу «чужої» культури: по-перше, дослідниця відмовляється втискувати її у звичні рамки культури власної; по-друге, пробує встанови-

ти певну типологію, розрізняючи «культури вини» і «культури стиду» [3, розділ «*Нравственная дилемма*»]. Та, як ми зараз побачимо, це не є вичерпним аналізом ситуації.

Стаття В. Ярхо «Чи була у стародавніх греків совість?» [15] свідчить, що категорія совісті народжується у результаті розпаду полісно-колективістської свідомості та підвищення активності індивідуалістично-критичного первня (першопочаток, основа. – *Ред.*). У традиційній системі цінностей античного язичництва *не вкрати*, наприклад, – зовсім не моральна максима у дусі Восьмої Заповіді: головне було – не попастися, а взагалі-то покровителем не тільки підприємців, а й злодіїв, був один з найбільших богів-олімпійців – Гермес. Іншими словами, совість, виходить, категорія не одвічна, а історична, і корениться вона не у природі, але у культурі? То, може, «насправді» вона й не існує зовсім? Де матеріальна база для отієї совісті?

Відомий хірург і православний святий В.Ф. Войно-Ясенецький (св. Лука Сімферопольський), якому була присуджена Сталінська премія за новий метод лікування ран, свого часу був підданий атаці прокурорачекіста: чи бачив він, «піп і професор», Бога? Святий відповів захопленому свою дотепністю прокуророві, що він багато працював з мозком через отвір черепа, але ніколи не бачив там, наприклад, ані розуму, ані совісті [1]. Фігура умовчання мала переконати, що останні таки існують, хоча не мають «прописки» у фізичній речовині мозку. Втім, наука на місці не стоїть: сьогодні, схоже, вчені виявили особливу область у

мозку, яка відповідає за альтруїзм, і добрі справи, мабуть, спрямовуються якраз мозком [12]. Іншими словами, правий Кант: у мозку таки існують фізично певні «гніздилища» для совісті й тому подібних речей, але не завжди створені відповідні соціально-культурні умови для їхнього вільного розвитку та функціонування.

Проте сьогодні позитивістсько-матеріалістична наука (А. Мілтс, Р. Шпеман та ін.) фактично губиться перед феноменом совісті: «Величезна кількість філософів, письменників, учених роздумували над тим, що таке совість. На питання про походження, сутність і вияви совісті мислителі давали найрізноманітніші та навіть протилежні відповіді. Це слово містить у собі так багато смислів, що деякі дослідники вважають, що його потрібно зовсім виключити з наукового слововживання»; у свою чергу, Є.К. Веселова твердить про необхідність розібратися, з яких саме джерел походить поняття совісті у кожному конкретному випадку – адже, як це заведено з радянських часів, треба будувати концепцію «виховання підростаючого покоління», й боронь Боже щось узяти «не з того» джерела: «Сьогодні однією з найголовніших практичних завдань є розробка програм духовно-морального виховання підростаючого покоління, тому дуже важливо розуміти, на якій світоглядній основі ці програми, і яке місце у них займає формування чутливої совісті, необхідної для моральної регуляції поведінки» [5, с.129, 137]. Це свідчить, що у даній сфері панує така само невизначеність, як і в повсякденній свідомості нашого пересічного громадянина, який, скажімо, ніяк не може визначитися – красти чи не красти?

А позаяк нас довго привчали, що взагалі мораль – поняття відносне, що моральне лише, скажімо, те, що у даний момент вигідно робітничому класу тощо, то виникає ще одне питання: чи можна дослідникові залишатись у стані олімпійсько-постмодерністської відчуженості від об'єкта дослідження та ставити совість і безсовісність на один аксіологічний щабель?

Повернемося до Стародавньої Греції, яка була колыскою європейської цивілізації. Це була типова культура сорому. У полісній

структурі прояви особистого духовного пошуку ставали предметом подиву та гніву. Сократ був страчений за неповагу до традиційних богів і введення «віри у демонів» [8, с.287-289]. І даїцов Сократа, отой його знаменитий внутрішній голос, який забороняв мудрецеві робити що-небудь недобре, був народжений в області, яку М. Епштейн влучно позначив як «філософські емоції» [6]. І хоча Б. Рассел сумнівається, що це схоже на християнський голос совісті [10, с.109], треба визнати, що якщо це і не совість як така, то щось типологічно вельми подібне. Античний поліс зі своїми архаїчними віруваннями та військово-героїчними моральними цінностями, сформованими ще у гомеровську епоху, не відповідав духу майбутнього. Конфлікт Сократа з афінською демократією свідчить про формування незалежної особистості, її критичного мислення, і ця ситуація визначає наперед майбутні конфлікти, визначені балансуванням між встановленим нормативом поведінки та свободою особистої совісті.

Проте й стародавні язичники прекрасно розуміли, що звести справедливість до вирішення якогось конфлікту самими лише «сторонніми людьми» не можна. Згадаймо *суд божий* у стародавніх слов'ян: якщо людина не могла довести свою невинуватість логіко-позитивними доказами або чужими свідченнями, вона брала до рук розпечене залізо: існувало переконання, що від опіку оборонить воля богів, які бачать правду. І цей екстремальний метод, слід думати, спрацьовував, пробуджуючи неочікувані резерви організму: у споріднених культурах Європи відоме, наприклад, ритуальне ходіння босоніж по розжареному вугіллю. Фактично у всіх стародавніх язичницьких суспільствах віддавна функціонували паралельно дві системи права, які у римлян були названі *fas* і *jus* – божественний суд і закони, створені людьми. Але перший тип права став з часом неухильно витіснятися другим: наприклад, понтифікальне право у римлян зі введенням Законів XII таблиць було замінено *jus civile*. А оскільки в язичництві обожнювалися усі без винятку сили природи (політеїзм), і до них моральний критерій не застосовувався, то й мораль стародавнього язичницького суспільства була реля-

тивною: зло тут було настільки ж важливим первнем, що і добро. Боги були покровителями не тільки світлих сторін життя, а й таких речей, як вбивства, крадіжки, війни. В індуїзмі при джерелах буття стоять сини Брами Вішну (Кришна) – бог весни, кохання, життя, та Шіва – бог смерті, війни, волхвувань йоги тощо.

У зовнішній і внутрішній політиці та праві цей світогляд фактично виливався, при офіційному визнанні високої цінності миру і толерантності, у культ сили й агресії. Прикмета архаїчного буття, в якому не гамуються пристрасті, – вожак, що гнобить та утискує спільноту. Утім найчастіше прагнення до володарювання є виразом глибокої психічної конфліктності. Психіатрія рясніє дослідженнями *μεγαλομανία* (манія величі), болісного бажання здаватися надзвичайно важливим, і для малорозвиненого суспільства характерна домінація такого психологічного типу. Та у стабільно екстремальних умовах боротьби з природою, навалами чужинців і деструктивними відцентровими тяжіннями всередині громади такий варіант себе виправдовував. Розгортається вповні ця модель в епоху бронзового віку, коли розширюються товарний обмін та інші контакти між окремими спільнотами. Починаються постійні військові зіткнення за володіння худобою, землями, металом. У суспільстві з'являються військові керівники, що спираються на силу зброї, виникає культ вождя, особистості найпотужнішої та найжорстокішої, що диктує особливе ставлення до нього. Вождь сакралізується; не вільно навіть наступити на його тінь – під страхом смерті; саме вождям присвячено перші монументальні запокійні споруди – кургани; згодом виникають піраміди, мавзолеї і т.п. речі¹. З цього кристалізується і найдавніша модель державно-політичного устрою людства – *централізована самодержавна монархія*. Вона виникла найперше у Стародавній Месопотамії й утвердилася у всьому Стародавньому світі. Ця модель полягала у примусовому підкоренні власного суспільства та якнайбільшого числа інших народів од-

ноосібній царській владі, що спочатку пов'язувалося з надією на справедливість (*kittum-u-mīšarum*) «найсильнішого» – царя та закарбувалося у вавилонському кодексі Хаммурапі. Та утвердження царської влади супроводжувалося неймовірними жорстокостями². Дуже подібний до Дворіччя політичний лад у Стародавньому Єгипті. На чолі держави стояв фараон, який був водночас верховним жерцем і визначав правителів областей, що спиралися на численне чиновництво та військові сили. Влада тут так само трималася на жорстокості³. Пронизані ідеєю божественності влади царя політика та право й у Стародавньому Ірані, де деспотична централізована монархія спиралася на бюрократично-військовий апарат. Тут обожнюють царя, а всі піддані вважаються їхніми рабами⁴. Політико-юридична структура Стародавнього Китаю мало відрізняється: влада імператора – Сина Неба – вважалася божественною, й лише він мав право вбиратися у жовте – колір Сонця. Небо сповіщає імператорові свою волю, а підлеглі мусять сприймати слова імператора як волю Неба⁵.

Утім, на монархії світ клином не зійшовся: вже стародавні греки сформували чи не всі політичні моделі, відомі в історії: поруч з *монархією*, до якої долучилося поняття *тиранії* (зловживання царя своєю владою), тут час від часу виникали – в одному і тому ж полісі – ще й *демократія*, *олігархія*, *охло-*

² Не виняток навіть Ашшурбаніпал, найінтелігентніший серед правителів Ассирії, володар величезної бібліотеки. Недарма в епоху його правління країну називали лігвищем лева, а Ніневію – містом крові. Характерний уривок з царського напису ассиро-вавилонської доби – самовихвалювання царя з приводу знищення ним близько 6 тисяч військовополонених.

³ В одному з тодішніх написів чиновник нахваляється тим, що викликав у людей жах. Фараони буквально вимагали вбивати тих, хто їм не кориться, знищувати їхні сім'ї та саму пам'ять про цю людину.

⁴ У мови різних народів увійшло слово сатрап (намісник царя у певній області) як синонім свавільної тиранії. Покарання жорстокою смертю (наприклад, здирання шкіри з живих людей) стало тут звичним явищем. Цікавою є формула, яка передає внутрішньополітичну атмосферу Ірану: наближених до царя людей, які наглядали за сатрапами, називали «очі й вуха царя».

⁵ Судочинство Стародавнього Китаю не потребує коментарів. Ось приклад із Законодавства Чжоу: покладаються п'ять видів покарань злочинцеві: тагування, відрізання носа, кастрація, відрізання ноги та смерть. Імператор Цинь Шіхуанді наказує закопати живцем у землю 100 000 вчених, щоб його дії перестали критично осмислювати.

¹ Утім, вожді (ранні царі) були в язичницькі часи особами не стільки всевладними, скільки трагічними: коли володар ставав старий і немічний, його зазвичай просто вбивали на користь більш молодого та спритного.

кратія тощо. Але, за Аристотелем, всякий державний устрій мусив базуватися на *праві*. Проте й у найрозвиненіших посеред полісів Афінах не спостерігається послідовності: гуманні *Закони Солона* за певних умов змінювалися *Драконівськими законами*. І, зрештою, цей багатий політичний досвід цілком розчинився у традиційній, східній за духом, монархічній сваволі: закоханий у грецьку культуру Александр Македонський, учень Аристотеля, спробував установити всесвітню імперію з єдиною елліністичною культурою, яку штучно насаджував серед підкорених народів. Цій ідеї суджено було довге життя, зокрема завдяки римській цивілізації⁶. Як писав Вергілій, призначення римлянина – «правити світом», і закінчилося, як і слід було чекати, складанням світової імперії, дуже багатоликої та різномовної, з різним рівнем культури провінцій. Римський Сенат не міг впоратися з цим розмаїттям. На політичному обрії почали поставати полководці, які спиралися на армію та міську чернь. Починаючи з Юлія Цезаря, який проголосив себе імператором, Сенат відсторонюється від влади, а Римом, по суті, починають правити авантюристи, яким більш або менш пощастило. Не всі вони мали таланти та чарівність Юлія Цезаря: реально перед нами – галерея садистів, тиранів і розпусників, що втілили у собі деградацію античної культури з максимальною повнотою. У книзі Светонія «Життя дванадцяти цезарів» змальовано виразні портрети імператорів-чудовиськ – Тіберія, Нерона, Калігули, взагалі позбавлених морального почуття. До народу вони ставилися як до небезпечного ворога: характерна фраза Калігули, який шкодував, що римський народ не має однієї-єдиної голови, щоби відрубати її одним ударом. Найхарактернішою прикметою епохи стала вимога ім-

ператорів вважати їх за богів – вони брали приклад з Александра Македонського, хоча переважна більшість претендентів на божественність не мала за душею нічого, окрім політичного цинізму. На площах римських міст з'явилися грандіозні статуї імператорів – часто у вигляді античного божества – перед якими палав вічний вогонь, і перехожі мусили кидати туди жменьку пахоців, аби засвідчити свою віру у божественність імператора. Водночас практичні римляни, переконавшись, що деякі імператори царюють не більше року, знайшли дотепне рішення: робилась велична статуя, голова якої могла легко змінюватися на іншу: після чергового державного перевороту на залізний стрижень, вмурований у шию статуї, настромлювалась нова голова. Коли згаданий Калігула дізнався, що у далекій Юдеї, яка тоді перебувала в залежності від Риму, існує Храм Єдиного Бога, володаря неба та землі, то він наказав відправити туди свою статую, аби встановити її у цьому храмі: цезар все-рйоз мислив себе володарем всесвіту. На щастя, поки статуя пливла морем до Єрусалиму, Калігулу було вбито. Словом, саме Рим породив чисто язичницький *культ держави як такої*. Проте у цих непростих умовах відстоялося та виправдало себе у плині часу *римське право*, яке будується на ідеї захисту особистості, її приватної власності та її недоторканості, якщо людина не вчинила злочину. Пізніше, вже у християнську епоху, римські закони були перероблені у відповідності з новими моральними нормами. Ці принципи в основному складають фундамент сучасного європейського законодавства.

Але, як відомо, європейська культура сформувалася не на ґрунті самої лише античності. У стародавньому Ізраїлі вперше з'ясувалося, що у суспільному житті мораль більш ефективна, ніж груба сила, і що для душевного здоров'я вона корисніша, ніж страх перед царем⁷. У Старому Заповіті центральне поняття – *справедливості*, або Закону, який чітко розділяє з метафізичної точки зору добро та зло. Це відрізняє ізраїльтян від інших стародавніх народів, у яких

⁶ Рим у найдавніші часи теж мав інститут царів. Постаті найдавніших царів на зразок Нуми Помпілія огорнуто міфами, що обожнювали правителя. Але коли царі почали зловживати владою, римляни скасували царське управління та проголосили республіку (*res publica* – «загальна справа»). Римом почав правити Сенат, в якому були представлені і нащадки корінних жителів міста (патриції), і ті, хто поселився тут пізніше (плебеї); обидві верстви змагалися за власні інтереси. Та коли Рим перетворився на світову державу, яка охоплювала величезні території, у тому числі й осередки давньої культури (Греція, Юдея й ін.), римляни відчували смак до всесвітнього панування.

⁷ Строго кажучи, ідея «життя за законом» сформувалася в аккадському суспільстві, але була енергійно переосмислена Ізраїлем.

добро і зло були відносні та легко взаємозамінні – залежно від обставин або просто хвилинного настрою. Ізраїльський духовний закон різко контрастує з політичною думкою стародавнього язичницького Сходу, просякненою ідеєю сакралізації «найсильнішого» у спільноті – монарха. Царі у старозавітних текстах часто гостро критикуються, не виключаючи найбільш авторитетних з них, Давида і Соломона, а приписи, що обмежують владу царя, настільки суттєві, що останній підчас видається не стільки володарем, скільки заручником свого титулу.

Європейська культура була створена у напруженому діалозі «природного» (язичницького) та біблійного поглядів на світ. З поширенням християнства ситуація суперництва язичницького Риму і нової свідомості протягом трьох сотень років показала, що особиста совість здатна зруйнувати могутню імперію, побудовану на аморальній основі політичного насильства.

Етимологія слова *совість* веде до архетипу *Того, Хто є більшим, ніж ти сам*, – Отця Небесного, та до спільного з Ним знання – *со-вѣсть* (церк.-слов.). Це було переосмислення старозавітного поняття серця (*leb / lebab*), позначення внутрішньої сутності людини, центру його свідомості. Подвигом юдео-християнської культури стало встановлення нового відчуття цінності особистості, що має совість (грец. *Συνείδησις*; лат. *Conscientiam* → англ. *Conscience*). Але це означало не тільки виділення індивідуальної вищої свідомості, а й відчуття присутності Всевидючого Ока (*All-Seeing Eye*), від якого Адам і Єва так наївно пробують сховатися у кущах.

На рубежі двох ер це уявлення виплеснулося далеко за кордони Юдеї. Навіть в язичницькому Римі поняттям совість було вже, як кажуть, насичене повітря. Поширення Нового Заповіту, в якому слово *совість* використовується близько двадцяти разів, кореспондує зі вживанням цього поняття у Цицерона та Сенеки, котрі розуміли совість як основу внутрішнього світу вільної людини. Порівняймо з цим слова Христа, який обіцяє зробити нас «вільними» <від гріха> (Ін. 8: 32-33); й ап. Павло говорить: «Де Дух Господній, там свобода» (2 Кор. 3: 17).

Щоправда, християнство спочатку існує в якості невеликого співтовариства людей, що прагнуть до внутрішньої свободи у зв'язному «царстві кесаря», подібно до того, як Ізраїль був духовно ізольований від навколишнього язичницького суспільства. Але коли християнство стало масовою релігією, то й серед них, і в суспільстві, закономірно постало питання про *індивідуальне право на свободу віросповідання*. Поняття свободи совісті відтепер стає найважливішою та невід'ємною складовою частиною європейської свідомості.

Для нас може видатися ледь не шокуючим те, що величезний вплив на впровадження правового захисту свободи совісті справила Католицька церква, канонічне право якої ґрунтується, як і цивільне право всієї Європи, на римському праві, що виходить з презумпції невинності. Саме Католицизм з його добре розвиненою соціальною концепцією природно вплинув на формування правових систем в Європі. Середньовіччя сформулювало вустах Церкви нову правову концепцію: розподіл сфер ідеального Граду Небесного та недосконалого Граду Земного. У той же час Церква не могла відсторонено спостерігати свавілля світської влади. Августин різко каже, що влада, яка не ґрунтується на християнських цінностях, – це просто «зграя розбійників» («*De Civic Dei*»). Тома Аквінат повертається до ідеї божественного права та права «натурального», тобто *людського*, яке, на відміну від першого, може вдосконалюватися самими людьми. Завдяки впливу Церкви, середньовічні соціально-політичні доктрини набули етико-правової форми [7, с.135]. У результаті зростав моральний авторитет Західної Церкви: тут Папа диктував імператорам, у той час, як на християнському Сході зберігався стародавній пієтет до кесаря, який маніпулював Церквою по своєму розумінню, й, як результат, останню на Сході перманентно струшують хвилі ересей, залежно від особистої прихильності того чи іншого імператора до арианства чи іконоборства. Звичайно, і на Заході траплялося різне, аж до тоталітарного придушення вільної думки тією ж інквізицією. Але саме Католицизм підняв вперше питання про право на свободу совісті (*Freedom of*

Conscience). У Новий час Католицизм, у контексті поширення секуляризації, взявши до уваги сумний досвід репресій проти дисидентів, переходить до діалогу із секулярним суспільством. Відлуння цієї ідеї спостерігаються, не кажучи вже про протестантів, навіть в єзуїтській концепції Контрреформації. Та й сьогодні Католицизмові вдається залишатися у певному співзвуччі з ліберальним поглядом на права людини. Характерна деталь: саме під тиском Ватикану диктатор Ф. Франко підписує у 1967 р. закон про свободу совісті.

Водночас, починаючи з епохи Відродження, у центрі гуманістичної свідомості поступово опиняються проблеми суто земної життєбудови; питання свободи совісті остаточно втрачає відтінок святості (*fas*) і переходять в юрисдикцію держави. Для особистого сумління знову, як в епоху язичницької минувшини, не залишається місця – чи можна собі уявити послідовника Макіавеллі, який радиться з Богом?

Крім того, в епоху Модерну формуються т.зв. «світські релігії» – у форматі титанічних утопічних проєктів: *перебудувати світ!* При цьому Модерн наполегливо впроваджує думку про те, що людина завжди була істотою нищою та мізерабельною [9, с.54], і час її «піднести»; характерне слово «прометеїзм», яким можна окреслити даний ідейно-психологічний комплекс [2, с.425]. Найбільш очевидно це реалізувалося у програмах і політичній практиці європейських тоталітарних режимів ХХ ст. Те, що фашизм і комунізм – не що інше, як світські релігії, вже давно встановлено; і ці псевдорелігії відверто копіюють християнські моделі. Вони можуть бути ідентифіковані як травестійний переклад Біблії з її пафосом створення «нової людини»⁸. І, врешті-решт, са-

⁸ Трансцендентальний Бог був замінений Матерією, якій було передано Його атрибути (вічність, невичерпність та ін.). При цьому віра епохи Просвітництва у прогрес і краще життя у майбутньому світі вкорінена у біблійній концепції апокаліпсису [17]. У свою чергу, Царство Боже замінюється поклонінням Державі або Партії, а також їх лідерам, причому не лише нацизм, фашизм і романтичний націоналізм, як вважає Є. Жентіль, зробили вирішальний внесок у сакралізацію політики [16, с.229] – від них не відставала комуністична ідеологія. «Обраний народ» починає трактуватися з расистських або класових позицій (арієць <німець>, його партія і вожді / ундерменші; пролетаріат, його партія і вожді / буржуазія). Функцію Писання (Одкровення) здобувають праці «засновників вчення» – Маркса, Енгельса, Леніна, так

ме світська релігія успадковує ті тоталітарні моменти, які той же, скажімо, католицизм сьогодні намагається ретельно дезавувати. В еру Модерну світська релігія-сурогат наполегливо ненавидить традиційну релігійно-культурну систему, з якої вона виділилася. Й у суспільстві, яке перебуває під диктатурою «світської релігії», якраз поняття совісті остаточно та цілком десакралізується, йде на узбіччя, в особисті стосунки... куди вже тут з совістю! Характерно, що Гітлерові приписують гасло: «Я звільняю людей від обтяжуючих обмежень розуму, від брудних і принизливих самокатувань химери, що її іменують совістю та мораллю, і від претензій на свободу й особисту незалежність...»⁹. У свою чергу, у радянському суспільстві безліч прекрасних, але взаємовиключаючих законів обплітають кожного громадянина мережею справжньою «презупції винності», і будь-який крок може за бажання влади бути витлумачений як злочин; залишається купувати совість юриста...

Та ці «круті» революційні новації усе ж являють собою, у кінцевому підсумку, щось другорядне по відношенню до традиції, це її спотворення, трансформація, переспів [11]. По суті, це активна реставрація добіблійного, язичницького уявлення про мораль і закон. І проблема особистої совісті в її співвідношенні з тим, що нині відзначається тією чи іншою владою за суспільне благо, зависає у повітрі: як зазначив сьогоднішній французький філософ О. Бульнуа, саме християнське Середньовіччя поставило ті основні екзистенціальні питання, які епохи Модерну і Постмодерну тільки трансформують і перетасовують [4].

Ось чому проблема співвідношення совісті та закону для сьогоднішнього мислителя – особливо важка – особливо у контексті

само як і «Майн Кампф»; виникають фігури Предтеч (Сен-Сімон, Фур'є, Ніцше й ін.). Аналогом Церкви виступає Партія; знаходиться і простір для ересей (троцькізм, маоїзм, ревізіонізм та ін.). Формується справжній Культ з читанням, співом і вставанням, з покладанням квітів тощо. Створюється агіографічний корпус мучеників і сповідників, встановлюється стабільне паломництво до музеїв і мавзолеїв, шанування нетлінних останків і т.д. Все це мимоволі змушує згадати схоластичне визначення сатани як «Мавпи Бога».

⁹ Це процитував Г. Раушнінг в інтерв'ю з Гітлером у 1934 р. у книзі «Голос руйнування: Мовить Гітлер» (1940) [11].

постмодернізму, який задалегідь визнає цінність і правоту будь-яких взаємовиключних концепцій, подібно до того, як анекдотичний рабин визнав правоту обох позивачів, а на питання здивованого учня, як таке можливо, спокійнісінько відповів, що він, учень, також правий. Можна також взагалі виключити цю проблему з наукового обігу й спати спокійно. А в обивательському середовищі не припиняється несамовитий і ніким не почутий зойк у черговий раз прибитої життям простої людини: *Де ж та совість?! Слід визнати, що реально поняття совісті працює, строго кажучи, лише у сфері, яку духовно окормлює Церква. Світське ж поняття совісті у сьогоднішньому секуляризованому середовищі не вкорінене у ментальності, легко нівелюється і, позбавлене аури сакральності, легко поступається натиску неязичницьких цінностей тоталітаризму або ж байдужого до будь-якої моральності суспільства споживання.*

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахундова І. «Раненые салютовали мне... ногами» <о W. Voyno-Yasynetskom> / Ирина Ахундова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravmir.ru/svyatitel-luka-vojno-yaseneckij-raneny-salyutovali-mne-nogami/#ixzz3Geo3Tn00>
2. Багищев Г.С. Диалектика творчества / Генрих Степанович Багищев. – М., 1984. – 443 с.
3. Бенедикт Р. Хризантема и меч. Модели японской культуры / Рут Бенедикт. – М.: Наука, 2007. – 360 с.
4. Бульнуа О. Що нового? Середньовіччя / Олів'є Бульнуа // Філософська думка. – 2010. – № 1. – С. 114-136.
5. Веселова Е.К. Совесть как психологический феномен / Елена Константиновна Веселова // Вестник СПбГУ. – Сер. 12: Психология. Социология. Педагогика. – 2009. – № 4. – С. 129-137.
6. Эпштейн М. О философских чувствах и действиях / Михаил Эпштейн // Вопросы философии. – 2014. – № 7. – С. 167-175.
7. Жоль К.К. Философия и социология права / Константин Константинович Жоль. – К.: Юринком Интер, 2000. – 480 с.
8. Платон. Избранные диалоги / Платон. – М.: Художественная литература, 1965. – 442 с.
9. Пигалев А.Н. Деконструкция денег и постмодернистская концепция человека / Александр Николаевич Пигалев // Вопросы философии. – 2012. – № 8. – С. 50-60.
10. Рассел Б. История западной философии / Бертран Рассел; [пер. с англ.]. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 936 с.
11. Словарь современных цитат (изд. 4-е, дополненное) / Составитель К.В. Душенко. – М.: Эксмо, 2006. – 736 с.
12. Наука и техника > Экология > Человек. – 21 янв. 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.pravda.ru
13. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Фрэнсис Фукуяма. – Пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474 с.
14. Чікарькова М.Ю. Проект Модерну: біблійні витоки / Марія Юріївна Чікарькова // Схід. – 2013. – № 6 (126). – С. 286-289.
15. Ярхо В.Н. Была ли у древних греков совесть? / Виктор Ноевич Ярхо // Античность и современность. – М.: Изд-во АН СССР, 1972. – С. 251-263.
16. Gentile E. Fascism as Political religion / Emilio Gentile // Journal of Contemporary History. – 1990. – April. – Vol. 25. – № 2. – P. 229-251.
17. Gray J. Czarna msza: apokaliptyczna religia i śmierć utopii / John Gray. – Kraków: Znak, 2009. – 368 s.

Абрамович Семен *Совість як історико-культурна категорія*

У статті розглядається питання про поняття совісті, яке коріниться у властивостях мозку, але реалізується у залежності від того, чи створені для того відповідні соціально-культурні умови. Цілі цивілізації (напр., антична) не знали поняття совісті. Остання стає чинником європейської свідомості з поширенням Нового Заповіту та вкорінена у відчутті присутності Всевидячого Ока Бога. Величезний вплив на складання правового захисту свободи совісті справила Католицька Церква, чие канонічне право засноване, як і право світське, на римському праві. Проте в епоху Відродження у центрі гуманістичної свідомості опиняється винятково світське законодавство, а питання свободи совісті поступово втрачає відтінок сакральності та переходить до сфери юрисдикції держави. У Новий час з'являється і «світська релігія» – у рамках проекту реалізації утопій, які вважають гідною титанічної людини справу «перебудови світу». Поняття совісті відтак остаточно десакралізується та переміщується на маргінес або наповнюється опортуністичним сенсом у сфері політики.

Ключові слова: *fas i jus, совість, права людини, свобода совісті, юридичні системи, світська релігія, тоталітаризм*

Абрамович Семен *Совесть как историко-культурная категория*

В статье рассматривается вопрос о понятии совести, которое коренится в свойствах мозга, но реализуется в зависимости от того, созданы ли для того соответствующие социально-культурные условия. Цели цивилизации (например, античная) не знали понятия совести. Последняя становится фактором европейского сознания с распространением Нового Завета и укоренена в ощущении присутствия всевидящего ока Бога. Огромное влияние на составление правовой защиты свободы совести произвела Католическая Церковь, чье каноническое право основано, как и право светское, на римском праве. Однако в эпоху Возрождения в центре гуманистического сознания оказывается исключительно светское законодательство, а вопрос свободы совести постепенно теряет оттенок сакральности и переходит в сферу юрисдикции государства. В Новое время появляется и «светская религия» – в рамках проекта реализации утопий, которые считают достойным титанического человека дела «пере-

стройки мира». Понятие совести затем окончательно десакрализуется и перемещается на маргинес или наполняется оппортунистическим смыслом в сфере политики.

Ключевые слова: *fas i jus*, совесть, права человека, свобода совести, юридические системы, светская религия, тоталитаризм

Abramovych Semen Conscience as historical and cultural category

The article examines the question of the concept of conscience rooted in the properties of brain but implemented depending on created socio-cultural conditions. Not only individuals but also entire civilizations (eg, Antique) were abandoning a conscience. This is a part of European consciousness since the prevalence of the New Testament and its roots in the perception of the All-Seeing Eye, but the Socrates' daemon and understanding of conscience as the foundation of a free man's inner world of Cicero and Seneca were a premonition of the Christian consciousness.

A huge impact on the establishment of the legal protection of freedom of conscience exerted Catholic Church. Middle Ages formulated in the mouth of the Church a new legal concept: the separation of the Kingdom of Heaven and the Kingdom of Earth. At the same time the Church could not idly watch the lawlessness of secular power. Augustine says that a power that is not based on Christian values is just a gang of robbers («De Civic Dei»). Thomas Akvinant distinguished divine law and - in his manifestation - the natural law. The second is a kind of human rights, which is still corrected by the man himself. The Church's canon law is based, as secular law, on Roman law; the Church's concept of freedom of conscience progressed in the context of social development which had influence on the legal systems in Europe and gradually passed into the dialogue with secular society.

However, during the Renaissance entirely secular legislation has been already in the centre of humanistic consciousness, and issues of the freedom of conscience have eventually lost every shade of sacredness (fas) and were fully resolved by the state jurisdiction. Furthermore, in the era of Modern appeared the «secular religions» – as a part of a project aimed to develop utopias which believe to «rebuild the world» as a work worthy of the titanic people. For example, fascism and communism can may be identified as travesty interpretation of the Bible, its pathos to create a «new man», but like that everything was turned there to the left side (Transcendental God has been replaced by Matter; the Kingdom of God and Savior – by the worship to the state and its political leaders; idea of «chosen people» – by a racism or a class differentiation of society etc.).

In such hard system there was no space for the idea of God and private individual meanings. Man in a totalitarian system initially did not have a right to his own opinion; the notion of conscience was desacralized and used in opportunistic sense by the politics or moved aside private life. Category of conscience, which was Christian in its genesis, barely squeezes in the dogmas of «secular religion» – it is much easier to adapt to Western secular concept of pluralism.

The situation is very similar to the scholastic definition of Satan as «the Monkey God»: the devil creates master tries – In opposition to the Creator – to make copies or even listen to His projects, even though the fruit of these efforts are only sterile, «seductive» images, simulacrum, which seeks to replace reality.

Keywords: *fas and jus*, conscience, human rights, freedom of conscience, legal systems, secular religions, totalitarianism

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 05.01.2016 р.